



डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे साहित्यविषयक विचार आणि मुक्ती तथा सामाजिक जाणिवेचा अभ्यास

प्राचार्य एस. बी. जाधव

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग,

विभागप्रमुख,

स्वामी विवेकानंद कला महाविद्यालय मंठा, जि. जालना.

प्रस्तावना:

भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ विधिज्ञ, अर्थतज्ज्ञ आणि समाजसुधारकच नव्हते, तर साहित्याच्या परिवर्तनशील शक्तीत प्रचंड रस असणारे प्रगल्भ विचारवंत देखील होते. उपेक्षित दलित समाजात जन्मलेल्या बाबासाहेबांचे जीवन जातीनिहाय भेदभाव आणि बहिष्करण या क्रूर वास्तवाने आकाराला आले. हे अनुभव भारत आणि परदेशात त्यांच्या व्यापक शिक्षणासह, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेची दृष्टी जोपासली जी त्यांच्या कार्याच्या प्रत्येक पैलूमध्ये होती, ज्यात साहित्यावरील त्यांच्या प्रतिबिंबांचा देखील समावेश होता. बाबासाहेबांनी साहित्याला केवळ सौंदर्यात्मक अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाचे सशक्त साधन म्हणून जाणून घेतले. साहित्यामध्ये लोकांच्या, विशेषतः शोषित आणि उपेक्षितांच्या जगण्याच्या अनुभवांचे प्रतिबिंब उमटले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. भारतासारख्या अत्यंत सामाजिक श्रेणीबद्ध आणि जातीपातीने ग्रासलेल्या समाजात बाबासाहेबांनी प्रतिगामी सामाजिक रूढींचा गौरव करणाऱ्या, जातीय विषमता जपणाऱ्या आणि शोषितांच्या आवाजाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या पारंपरिक साहित्यावर टीका केली. लेखक आणि विचारवंतांनी साहित्याचा उपयोग अन्यायावर प्रश्न विचारण्याचे आणि समाजातील नैतिक विवेक जागृत करण्याचे साधन म्हणून करावा, असे आवाहन त्यांनी केले. साहित्याकडे निव्वळ कलात्मक किंवा राष्ट्रवादी चष्म्यातून पाहणाऱ्या त्यांच्या अनेक समकालीनांपेक्षा बाबासाहेबांनी त्याच्या नैतिक आणि राजकीय आयामांवर भर दिला. साहित्याने स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि न्याय्य समाजाची तत्त्वे या विचारांचे त्यांनी समर्थन केले. या संदर्भात बाबासाहेबांना बुद्ध, कबीर, जॉन स्टुअर्ट मिल आणि रूसो यांसारख्या

व्यक्तिमत्त्वांकडून भारतीय आणि पाश्चिमात्य विचारांच्या विवेकवादी आणि मानवतावादी परंपरेतून प्रेरणा मिळाली. प्रस्तुत संशोधनपर लेखात डॉ. आंबेडकरांच्या साहित्याविषयीच्या विचारांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला असून, त्यांच्या दृष्टीमुळे भारतातील साहित्यिक अभिव्यक्तीचा उद्देश आणि व्याप्ती कशी नव्याने परिभाषित झाली आहे, हे तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. त्यांचे स्वतःचे लिखाण मुक्तसाहित्याची उदाहरणे म्हणून कसे काम करते आणि त्यांच्या प्रभावामुळे दलित साहित्याला प्रतिकाराचा सशक्त आवाज म्हणून कसे आकार दिला आहे, याचेही विश्लेषण केले जाणार आहे. बाबासाहेबांनी पारंपारिक ग्रंथांवर केलेली टीका, उपेक्षित आख्यानांना दिलेला पाठिंबा आणि समकालीन काळात त्यांच्या वाङ्मयीन तत्त्वज्ञानाची सततची प्रासंगिकता यावर या लेखात प्रकाश टाकण्यात येणार आहे. आंबेडकरांच्या साहित्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करून, सामाजिक न्याय आणि शोषितांच्या सांस्कृतिक सबलीकरणाबद्दलची त्यांची व्यापक बांधिलकी लिखित शब्दाद्वारे सखोल पणे समजून घेण्याचा या अभ्यासाचा उद्देश आहे.

साहित्य हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साहित्याकडे सामाजिक परिवर्तनाचे सशक्त साधन म्हणून पाहिले. त्यांच्यासाठी ते केवळ कलात्मक अभिव्यक्तीचे साधन नव्हते, तर दडपशाहीला आव्हान देण्याचे, सामाजिक अन्यायाचा पर्दाफाश करण्याचे आणि मानवी प्रतिष्ठेला चालना देण्याचे साधन होते. जात, वर्ग आणि स्त्री-पुरुष विषमतेने विखुरलेल्या समाजात बाबासाहेबांनी साहित्याची जाणीव जागृत करणारी आणि सामूहिक कृतीची प्रेरणा देणारी नैतिक शक्ती म्हणून कल्पना केली. बाबासाहेबांनी अनेकदा यावर भर दिला की "इतिहास दर्शवितो की जिथे नैतिकता आणि अर्थकारण यामध्ये संघर्ष होतो, तेथे विजय नेहमीच अर्थकारणाचा असतो. पुरेशा दबावाशिवाय स्वार्थी लोक स्वेच्छेने स्वतःचा स्वार्थ त्यागत नाही. तथापि, त्यांचा असा विश्वास होता की साहित्य त्या दबाव निर्माण करू शकणाऱ्या शक्तींपैकी एक म्हणून कार्य करू शकते, अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि समानतेची मागणी करण्यासाठी लोकांना शिक्षित करणे आणि संघटित करणे या कमी साहित्य उपयोगी ठरते.

बाबासाहेबांनी भारतीय समाजाचे विश्लेषण करताना उच्चवर्णीयांचे सांस्कृतिक वर्चस्व ओळखले, जे साहित्य क्षेत्रापर्यंत विस्तारलेले होते. शास्त्रीय आणि धार्मिक ग्रंथांनी अनेकदा जातीपातीचे समर्थन केले आणि खालच्या जातींना माणुसकी नाकारली. बाबासाहेबांनी या साहित्यावर सामाजिक स्तरीकरणाला बळकटी देतात म्हणून टीका केली. एकदा ते म्हणाले होते, "जातिव्यवस्था ही केवळ श्रमाची विभागणी नाही. तर ती मजुरांची (मानवाची) विभागणी आहे."

हे तीक्ष्ण निरीक्षण साहित्य विश्वालाही तितकेच लागू पडते, जिथे पारंपरिक साहित्याने ऐतिहासिकदृष्ट्या उपेक्षित समुदायांच्या अनुभवांना वगळले आहे किंवा विकृत केले आहे. वास्तवात रुजलेले, तकनि प्रेरित आणि सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट असलेल्या साहित्याची बाबासाहेबांनी बाजू मांडली. ते म्हणाले, 'न्यायाने नेहमीच समानतेचे, नुकसान भरपाईचे प्रमाण या विचारांना उजाळा दिला आहे. थोडक्यात, न्याय हे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेचे दुसरे नाव आहे. साहित्याने हे आदर्श प्रतिबिंबित केले पाहिजेत आणि शोषितांच्या पाठीशी उभे राहिले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. त्यांना बुद्धांच्या जीवन आणि शिकवणुकीतून प्रेरणा मिळाली, ज्याचा संदेश त्यांनी नैतिक आणि सामाजिक क्रांती म्हणून पाहिला, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या पुस्तकात बाबासाहेबांनी बुद्धाचे चित्रण केवळ धार्मिक व्यक्तिमत्व म्हणून केले नाही, तर कथा, रूपक आणि शिकवणीचा वापर करून शोषितांच्या उत्थानासाठी वापरणारे सुधारक म्हणून केले.

आंबेडकरांसाठी लेखकाचे कर्तव्य होते ते केवळ समाजाचे चित्रण न करता त्यावर टीका करणे आणि सुधारणे हे होते. पारंपरिक नैतिकतेच्या पलीकडे जाऊन न्यायाच्या ध्येयाशी जुळवून घेण्यास त्यांनी बुद्धिजीवींना प्रोत्साहन दिले. जातीनिर्मूलन, हिंदू धर्मातील कोडे आणि रुपयाची समस्या हे त्यांचे स्वतःचे लिखाण या विश्वासाची साक्ष देणारे आहे. विद्वान असले तरी सत्य आणि समानतेच्या मागणीत ते अत्यंत भावनिक, सरळ आणि तडजोड करणारे ही आहेत. आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनामुळे भारतात दलित साहित्याचा पाया रचला गेला. नामदेव ढसाळ, बाबुराव बागुल आदी दलित लेखकांनी त्यांच्या मौनासाठी बोलण्याच्या आवाहनातून प्रेरणा घेतली. आंबेडकरांच्या प्रभावाने दलित साहित्यात सत्य, नैतिक धाडस आणि न्याय्य जगाची दृष्टी आहे. ते यथास्थितीला आव्हान देते आणि आवाजहीनांना आवाज देते. शेवटी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजातील साहित्याच्या भूमिकेची नव्याने व्याख्या केली. त्यांच्या मते, साहित्य हे अभिजनवादी कार्य नव्हते, तर एक लोकशाही साधन होते, ज्याचा उद्देश शोषितांना सक्षम करणे, वर्णक्रम नष्ट करणे आणि न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित समाजाची निर्मिती करणे होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पारंपारिक साहित्यावरील टीका

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे पारंपारिक भारतीय साहित्याचे, विशेषतः जातीव्यवस्था आणि सामाजिक विषमतेचे समर्थन करणाऱ्या धार्मिक आणि शास्त्रीय ग्रंथांचे प्रखर टीकाकार होते. यातील बरेचसे साहित्य सवर्णांच्या दृष्टिकोनातून लिहिले गेले आणि ब्राह्मणी मूल्यांच्या

वर्चस्वाला वैधता देण्याचे काम केले, असे त्यांचे मत होते. आंबेडकरांच्या मते, या ग्रंथांनी उपेक्षितांच्या दुःखाकडे दुर्लक्ष तर केलेच, पण त्यांच्या पराधीनतेला ही सक्रीय बळ दिले.

बाबासाहेबांनी मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांवर टीका केली, ज्याला त्यांनी जातीनिहाय भेदभावाचा पाया म्हणून पाहिले. याचा प्रतिकात्मक आणि शक्तिशाली निषेध म्हणून त्यांनी १९२७ मध्ये मनुस्मृती चे जाहीर दहन केले आणि ती सामाजिक अन्यायाचा दस्तऐवज असल्याचे घोषित केले. ते म्हणाले, 'मनुस्मृती ही स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या भावनेला विरोध करणारी संहिता आहे. ती दडपशाही आणि विषमतेचे प्रतीक आहे. पारंपारिक साहित्य भारतीय समाजाची खरी विविधता आणि दुःख मांडण्यात अपयशी ठरले, असा त्यांचा युक्तिवाद होता. पौराणिक आख्यानांमध्ये अनेकदा खालच्या जातींना दुष्ट किंवा अपवित्र म्हणून चित्रित केले जाते, तर उच्च जातींशी संबंधित दैवी व्यक्तिमत्त्वांचा गौरव केला जातो. आंबेडकरांच्या दृष्टीने असे साहित्य सार्वत्रिक नसून बहिष्कृत आणि सखोल राजकीय होते. दलित आणि स्त्रियांचे दुःख, संघर्ष आणि दृष्टीकोन या कथांमध्ये का नाही किंवा चुकीच्या पद्धतीने का मांडला जातो, असा सवाल त्यांनी उपस्थित केला. 'रिडल्स इन हिंदू धर्मा' मध्ये बाबासाहेबांनी हिंदू महाकाव्ये आणि धार्मिक ग्रंथांचे पद्धतशीर विश्लेषण करून त्यातील विरोधाभास, विसंगती आणि नैतिक अपयश उघड केले. वाचकांनी धार्मिक ग्रंथांचा आंधळेपणाने स्वीकार करण्यापेक्षा तर्क आणि टीकात्मक विचारांचा अवलंब करावा, असे आवाहन त्यांनी केले. आंबेडकरांची टीका ही साहित्यालाच नाकारणारी नव्हती, तर अधिक सर्वसमावेशक आणि नैतिक वायपरंपरेची ती एक मागणी होती, जी सत्य प्रतिबिंबित करते, दडपशाहीला आव्हान देते आणि न्याय आणि समानतेची मूल्ये जपते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आदर्श साहित्याची दृष्टी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साहित्याची कल्पना कलात्मक सौंदर्य किंवा अभिजात संवेदनशीलतेचे एकमेव क्षेत्र म्हणून नव्हे, तर न्याय, समता आणि मानवी मुक्तीची शक्ती म्हणून केली. आंबेडकरांसाठी आदर्श साहित्य हे लोकांचे, विशेषतः उपेक्षित आणि शोषितांचे वास्तव प्रतिबिंबित करणारे आणि अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची आणि सन्मानजनक जीवनासाठी प्रयत्न करण्याची प्रेरणा देणारे होते. साहित्य हे सत्य, तर्कशुद्धता आणि सामाजिक बांधिलकीवर आधारलेले असावे, असे त्यांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आदर्श साहित्याची दृष्टी त्यांच्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वज्ञानाशी जवळून निगडित होती. लेखक आणि कवींनी सर्वसामान्यांच्या संघर्षापासून स्वतःला वेगळं करू नये, असं त्यांना वाटत होतं. त्यांच्या मते साहित्याने

यथास्थितीला आव्हान दिले पाहिजे, दडपशाहीच्या रचनेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले पाहिजे आणि आवाजहीनांचा आवाज उंचावला पाहिजे. ते एकदा म्हणाले होते, "कोणत्याही समाजाची प्रगती त्यातल्या खालच्या वर्गाच्या प्रगतीवर अवलंबून असते." या प्रगतीत साहित्याचा हातभार लागेल, अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्यांनी गौतम बुद्ध, कबीर आणि फुले यांच्यासारख्या व्यक्तिमत्त्वांकडे पाहिले, ज्यांचे लेखन आणि शिकवण करुणा, तर्क आणि समाजसुधारणेत रुजलेली होती. बाबासाहेबांनी बुद्ध आणि त्यांचा धम्म या ग्रंथात बुद्धांचे जीवन साध्या पण सशक्त भाषेतून व्यक्त झालेल्या क्रांतिकारी विचारांचे उदाहरण म्हणून मांडले. त्यांच्यासाठी हे आदर्श, उत्थान, शिक्षण देणारे आणि मुक्त करणारे साहित्य होते. आदर्श साहित्याने जात, धर्म आणि रूढीवादाच्या बंधनातून बाहेर पडायला हवे, असे आंबेडकरांचेही मत होते. विषमता कायम ठेवणाऱ्या प्राचीन परंपरांचा गौरव न करता आधुनिक, वैज्ञानिक आणि नैतिक विचारसरणीला प्रोत्साहन द्यायला हवे. साहित्य मानवकेंद्री, प्रत्यक्ष अनुभवांचे प्रतिबिंब असणारे आणि सर्वांना, विशेषतः ऐतिहासिकदृष्ट्या वगळलेल्यांना सुलभ असावे. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील दलित साहित्याच्या उदयात त्यांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो, जो आंबेडकरांच्या मूळ, वास्तविक आणि क्रांतिकारी आदर्शांचे प्रतिबिंब आहे. शरणकुमार लिंबाळे, नामदेव ढसाळ यांच्यासारख्या लेखकांनी दलित जीवनातील कटू वास्तवाचे चित्रण करून आणि सामाजिक परिवर्तनाचे आवाहन करून आंबेडकरांची साहित्यिक दृष्टी पुढे नेली. थोडक्यात, आंबेडकरांची आदर्श साहित्याची दृष्टी अत्यंत मानवतावादी आणि परिवर्तनवादी होती. केवळ वर्णनच नव्हे, तर प्रश्न विचारणारे, केवळ मनोरंजनच नव्हे, तर जागृत करणारे साहित्य, शोषितांच्या हातातील एक साधन, त्यांची माणुसकी पुनः प्राप्त करण्यासाठी आणि त्यांचे भाग्य नव्याने लिहिण्यासाठी हे साहित्य होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वाङ्मयीन विचारांची समकालीन प्रासंगिकता:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वाङ्मयीन तत्त्वज्ञान समकालीन जगात, विशेषतः वाढती सामाजिक विषमता, अस्मितेवर आधारित भेदभाव आणि मानवी हक्कांसाठीच्या लढ्याने ग्रासलेल्या युगात आजही सखोल प्रासंगिक आहे. साहित्याने समाजाचा आरसा आणि न्यायाचे हत्यार म्हणून काम केले पाहिजे, हा त्यांचा विश्वास आजच्या सामाजिक समतेच्या चळवळींमध्ये भारतात आणि जागतिक स्तरावर दिसून येतो.

आजच्या संदर्भात बाबासाहेबांनी साहित्यातील सत्य प्रतिनिधित्व, तर्कशुद्ध टीका आणि नैतिक जबाबदारी यावर दिलेला भर लेखक आणि विचारवंतांना भाषिक सौंदर्यविषयक प्रश्नांच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक वास्तवाशी जुळवून घेण्याचे आव्हान देतो. त्यांचे विचार उपेक्षित समाजातील लेखकांना त्यांचे जगण्याचे अनुभव कथन करण्यास आणि प्रबळ सांस्कृतिक

आख्यानांचा प्रतिकार करण्यास प्रेरित करतात. भारतात दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी आणि समलिंगी साहित्याचा उदय हा आंबेडकरांच्या शाश्वत प्रभावाचा पुरावा आहे. साहित्य संस्था, शिक्षण संस्था आणि प्रकाशन क्षेत्रात जात, वर्ग आणि बहिष्करणाचे प्रश्न कायम असल्याने बाबासाहेबांनी पारंपारिक, जातीप्रधान साहित्यावर केलेली टीका प्रासंगिक आहे. सर्वसमावेशक आणि नैतिक साहित्याच्या त्यांच्या आवाहनामुळे आजच्या लेखकांना आणि वाचकांना कोणाच्या कथा सांगितल्या जात आहेत आणि कोणाचा आवाज अजूनही दाबलेला आहे, असा प्रश्न विचारायला भाग पाडतो. साहित्याचे अनेकदा व्यावसायीकरण केले जाते किंवा जनआवाहनासाठी शुद्धीकरण केले जाते, अशा काळात आंबेडकरांची दृष्टी आपल्याला आठवण करून देते की लिखित शब्दात विवेक जागृत करण्याची आणि दडपशाहीच्या व्यवस्थेला आव्हान देण्याची क्षमता आहे. त्यांचा विचार लेखकांना सामाजिक बांधिलकीचा दृष्टिकोन स्वीकारण्यासाठी आणि साहित्याचा सशक्तीकरण आणि परिवर्तनाचे माध्यम म्हणून वापर करण्यास प्रोत्साहित करतो. शिवाय, डिजिटल युगात जिथे कथा झटपट तयार केल्या जातात आणि वापरल्या जातात, आंबेडकरांचा टीकात्मक विचार आणि नैतिक स्पष्टतेचा आग्रह चुकीची माहिती आणि सांस्कृतिक वर्चस्वाला लक्ष्य करण्यासाठी एक चौकट प्रदान करतो. त्यामुळे आंबेडकरांची वाच्यीन दृष्टी केवळ भूतकाळापुरती मर्यादित नाही, हे वर्तमानाला आकार देत आहे आणि अधिक न्याय्य आणि दयाळू साहित्य संस्कृती तयार करण्यासाठी एक शक्तिशाली मार्गदर्शक प्रदान करते.

समारोप:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्यविषयक विचार साहित्यिक अभिव्यक्तीच्या पारंपरिक संकल्पनांना आव्हान देणारी आणि समाजातील त्याचा हेतू नव्याने परिभाषित करणारी सखोल आणि परिवर्तनशील दृष्टी देतात. साहित्याकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन केवळ सौंदर्यविषयक कौतुकापुरता मर्यादित न राहता नैतिकता, तर्कशुद्धता आणि सामाजिक न्याय यांमध्ये खोलवर रुजलेला होता. बाबासाहेबांनी आयुष्यभर समाजातील वास्तवाचे, विशेषतः शोषितांच्या दुःखाचे, आकांक्षांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटले पाहिजे, यावर भर दिला. त्यांच्यासाठी साहित्य हे मानवी प्रतिष्ठा आणि समतेच्या लढ्यातील महत्त्वाचे साधन होते. आंबेडकरांच्या वाक्यीन तत्त्वज्ञानातील अनेक महत्त्वाच्या अंतर्दृष्टींवर या अभ्यासातून प्रकाश टाकण्यात आला. पहिली गोष्ट म्हणजे जाती, पितृसत्ता, धार्मिक रूढीवाद यांसारख्या दडपशाहीच्या व्यवस्थेला तोंड देण्यास सक्षम असलेले सामाजिक परिवर्तनाचे हत्यार म्हणून त्यांनी साहित्याकडे पाहिले. दुसरे म्हणजे, त्यांनी पारंपारिक भारतीय साहित्यात उपेक्षित समुदायांचे मौन किंवा चुकीची मांडणी आणि ब्राह्मणी वर्चस्व बळकट केल्याबद्दल टीका केली. तिसरे म्हणजे, बाबासाहेबांनी

तर्कसंगत, सर्वसमावेशक आणि न्यायाभिमुख अशा नव्या प्रकारच्या साहित्याची मांडणी केली, जी जनतेला जागृत करेल आणि त्यांना समाजात त्यांचे हक्काचे स्थान मागण्यास प्रवृत्त करेल. डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय वाङ्मयीन विचारातील चिरंतन योगदान हे त्यांनी सार्वजनिक जीवनातील साहित्याच्या भूमिकेची आमूलाग्र पुनर्व्याख्या करण्यातच दडलेले आहे. दलित साहित्याच्या उदयाचा बौद्धिक पाया त्यांनी घातला, जो आजही त्यांच्या विचारांतून आणि वारशातून प्रेरणा घेत आहे. उपेक्षितांच्या जगण्याच्या अनुभवांशी लेखकांनी जोडले जावे, असे आवाहन करून बाबासाहेबांनी साहित्याच्या नैतिक जबाबदाऱ्यांना नव्याने आकार दिला. त्यांचा प्रभाव भारताबाहेर पसरला असून नागरी हक्क, अस्मिता आणि प्रतिष्ठेच्या जागतिक चळवळींशी त्यांचा प्रभाव आहे. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे झाले तर, "शिका, आंदोलन करा, संघटित व्हा" हे केवळ राजकीय कृतीचे आवाहन नव्हते तर सांस्कृतिक आणि साहित्यिक सहभागाचे निर्देशही होते. कायदा आणि मतपत्रिकेप्रमाणे लेखणीचा वापर शोषितांच्या सेवेसाठी केला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टीतील साहित्य हे संस्कृतीचे निष्क्रीय प्रतिबिंब नसून मुक्तीचे सक्रिय साधन आहे. त्यांचे विचार लेखक, विचारवंत आणि कार्यकर्त्यांच्या पिढ्यांना केवळ जगाचे वर्णन करण्यासाठी नव्हे, तर ते बदलण्यासाठी शब्दांचा वापर करण्याची प्रेरणा देत आहेत. अजूनही तीव्र विषमतेने ग्रासलेल्या जगात आंबेडकरांची वाङ्मयीन दृष्टी आशेचा आणि प्रतिकाराचा किरण आहे.

संदर्भ:

आळेगावकर, एस. (2001). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि साहित्य, पुणे: साकार प्रकाशन.

कांबळे, डी. (1995), आंबेडकरी साहित्य चळवळ: उगम आणि प्रवाह, मुंबई: स्त्री अध्ययन केंद्र.

नखाते, ए. (2003). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची साहित्यिक भूमिका. औरंगाबाद: अंबर प्रकाशन.

लिंबाळे, शरणकुमार. (2000). दलित साहित्याचा सौंदर्यशास्त्र, पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.

जाधव, वि. त. (1998). बाबासाहेब आंबेडकर: विचार आणि कार्य, मुंबई: सुहास प्रकाशन.

मोरे, के. (2010). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आधुनिकता. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.